

UOT: 338.43, 332.1

AQRAR SAHƏDƏ SƏMƏRƏLİLİYİN İNTEQRAL GÖSTƏRİCİLƏRİNİN MÜƏYYƏN EDİLMƏSİNİN METODOLOJİ MƏSƏLƏLƏRİ

Nizami Cəlal oğlu Qafarov, i.ü.f.d., dosent

Aqrar Tədqiqatlar Mərkəzinin doktorantı

e-mail: qafarovnizami@mail.ru

Xülasə

Məqalədə aqrar sahədə səmərəliliyin inteqral göstəricilər əsasında dəyərləndirilməsinin metodoloji məsələləri araşdırılır. İqtisadi və sosial səmərəliliyin mahiyyətinə dair müxtəlif tədqiqatçıların fikirləri təhlil olunur və müvafiq ümumiləşdirmələr aparılır. Əsas diqqət aqrar sahədə səmərəliliyi səciyyələndirən inteqral göstəricilərin formalaşması xüsusiyyətlərinin açıqlanmasına yönəldilir. Ayrı-ayrı regional bölmələr üzrə aqrar sahənin səmərəlilik səviyyəsini müqayisəli dəyərləndirməyə imkan verən metodik yanaşmanın tətbiqinin məqsədəuyğun olduğu göstərilir.

***Açar sözlər:** aqrar sahə, səmərəlilik, qiymətləndirmə, göstəricilər sistemi, inteqral göstəricilər, səmərəlilik reytingi.*

Giriş

Müasir şəraitdə kənd təsərrüfatının səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi sahəsində çoxsaylı tədqiqatlar aparılmışdır. Eyni zamanda, araşdırmaların böyük əksəriyyəti ayrı-ayrı təsərrüfat subyektlərinin fəaliyyətində iqtisadi səmərəliliyin dəyərləndirilməsi məsələlərinə həsr olunmuşdur. Bununla yanaşı, səmərəliliyin iqtisadi və sosial aspektlərinin inteqral yanaşma əsasında tədqiqinə geniş yer verilməmişdir. Bu istiqamətdə, xüsusilə ərazi vahidləri üzrə inteqral multikativ göstəricilərin hesablanması və səmərəliliyə görə reytinglərin müəyyən edilməsi xüsusi maraq kəsb edir.

Məqalədə aqrar sahədə inteqral səmərəlilik göstəricilərinin və ərazi vahidlərinin müvafiq reytinglərinin müəyyən edilməsinin metodoloji məsələlərinə baxılır. Bununla bağlı, ilk növbədə səmərəliliyin məzmununa yanaşmaların təhlilinə ehtiyac yaranmışdır.

İqtisadi səmərəliliyin müəyyən edilməsinə nəzəri yanaşmalar

Metodoloji baxımdan aqrar sahədə iqtisadi səmərəliliyi iki yanaşmadan istifadə etməklə qiymətləndirmək olar. Birinci yanaşma istehsalın səmərəliliyini müxtəlif aspektlərdən xarakterizə edən göstəricilər sisteminin qurulmasıdır. İkinci yanaşma, məcmu və ya inteqral göstəricinin işlənilib hazırlanmasıdır.

İqtisadi səmərəlilik göstəricilərinin müəyyən edilməsi ilə bağlı birinci növbədə həmin kateqoriyanın bilavasitə məzmununa dair müxtəlif baxışlara nəzər salmağa ehtiyac yaranır.

Sözün orijinal leksik mənasında səmərəlilik "effekt vermək, təsir göstərmək" kimi başa düşülürdü [1]. Ümumi mənada səmərəlilik nəticələrin xərclərə nisbətini ifadə edir. Buna bənzər tərifə N.G. Menküdə də rast gəlmək olar: "Səmərəlilik - cəmiyyət tərəfindən məhdud resursların maksimal nəticələrlə istifadəsidir" [2].

Bununla yanaşı, tədqiqatçılar tərəfindən müxtəlif sosial-iqtisadi formasiya şəraitində və iqtisadi fəaliyyət şəraitində fərqlərlə əlaqədar səmərəliliyin mahiyyətinin müəyyən çalarlarının önə çəkildiyini də müşahidə edirik.

K. Marks kapitalist formasiyası şəraitində "səmərəlilik" termininin elmi cəhətdən başlıca mahiyyətini "minimum avans edilən kapitalla maksimum mənfəət istehsal etmək", yəni minimum xərclə maksimum mənfəətə nail olmaq kimi səciyyələndirmişdir. Qeyd edir ki, K. Marksa görə, bunu işçilərin həddən artıq əməyi ilə deyil, onların qənaətlə xərclənməsi və daha az əmək xərcləri sərf etməklə istehsal məqsədinə nail olmaq sayəsində əldə etmək lazımdır [4].

L.İ. Abalkin marksist nəzəriyyənin davamı olaraq "iqtisadi səmərəlilik" terminini vaxta qənaətin ümumi qanununda özünü büruzə verdiyi forma kimi müəyyənləşdirir, O, səmərəliliyi istifadə olunan resurs vahidinə görə müəyyən bir nəticənin əldə edilməsi kimi xarakterizə edir [5].

V.İ. Novıçkov sosial-iqtisadi formasiya yanaşmasına uyğun olaraq istehsalın səmərəliliyinin "... bu cəmiyyətin nə ilə maraqlandığını, hakim sinfin nəyə can atdığını, məhsuldar qüvvələrin inkişafından nə əldə etmək istədiyini göstərən tarixi bir kateqoriyası" olduğunu qeyd edir [3].

İqtisadi səmərəliliyin V.A. Dobrının tərəfindən verilən təriflərə görə, bu iqtisadi kateqoriya obyektiv iqtisadi qanunların fəaliyyətində əks olunur və ictimai istehsalın ən vacib tərəflərindən birində - məhsuldarlıqda görsənir [9].

Müasir tədqiqatlarda səmərəlilik resursların istifadəsində optimalılıqla əlaqələndirilir.

D.N. Hayman öz tədqiqatlarında belə qənaətə gəlir ki, səmərəliliyə nail olmaq o halda mümkündür ki, resurslar onların optimal istifadəsi tələblərinə uyğun üçün bölüşdürülmüş olsun [7].

P. Heinenin belə bir fikri də maraqlıdır ki, səmərəlilik iqtisadçılar tərəfindən ən davamlı şəkildə açıqlanmış üstünlükdür [8]. Bu onunla bağlıdır ki, səmərəlilik və qənaətcillik demək olar ki, sinonimdir, çünki onların hər ikisi "məqsədə çatmaq üçün vəsaitdən istifadənin effektivliyini" xarakterizə edir. O, səmərəliliyin qiymətləndirmə kateqoriyasına aid olduğunu iddia edir və həmişə nəticənin dəyərinin xərclərin dəyərinə nisbəti ilə əlaqələndirilir. Effektivliyin dəyər xarakteristikası ticarət prosesinin iqtisadi prosesdəki rolunun yenidən qiymətləndirilməsinə, yəni ictimai əməyin səmərəliliyinin artırılmasına onun verdiyi töhfənin əks olunmasına səbəb olur. Bunun səbəbi, ticarət müddətində istehsal olunan məhsulun öz dəyərini artıran istehlakçısını tapmasıdır. P. Heine qeyd edir: "mübadilə zənginlik yaradır, çünki könüllü mübadiləyə daha dəyərli (nəticə) naminə daha az dəyərlidən (xərc) imtina daxildir" [8]. Nəticədə ticarət əməyin faydalılığının artmasına səbəb olur və müvafiq olaraq səmərəliliyi artırır.

Yuxarıda göstərilənlərə əsaslanaraq, qeyd etmək lazımdır ki, "səmərəlilik" anlayışının konkret izahı baxıldığı prosedən və ya predmetdən asılı olaraq dəyişdirilir. Bu baxımdan aqrar sahədə səmərəliliyin kənd təsərrüfatının fəaliyyətinin effektivliyi ilə özünü büruzə verdiyini və əldə olunan nəticələrin müxtəlif növ istifadə olunan resurslara nisbəti olduğunu nəzərə almaq lazımdır.

İqtisadi səmərəliliyin qiymətləndirilməsinin aparılması üçün əsas onun meyarıdır. Belə meyar olaraq alimlər müxtəlif iqtisadi göstəriciləri təklif edirlər. Belə ki, V.A. Dobrının fikrincə, səmərəliliyin meyarı artan əmək məhsuldarlığına və istehsal ehtiyatlarından səmərəli istifadəyə əsaslanan istehlak

dəyərləri istehsalının artmasıdır [9]. N.Y. Kovalenko hesab edir ki, effektivliyin ən yüksək meyarı ictimai və şəxsi ehtiyacların mövcud resurslardan daha səmərəli istifadəsi ilə tam təmin olunmasıdır [10].

V.İ. Novichkova görə, meyar bu cəmiyyətdə fəaliyyət göstərən iqtisadi qanunların istehsal münasibətlərinin keyfiyyət tərəfini əks etdirməlidir [11]. Lakin bütövlükdə, təklif olunan bütün qiymətləndirmə parametrləri iqtisadi səmərəliliyin son hədəfini - cəmiyyətin və insanların ehtiyaclarının artan məmnuniyyəti fonunda resurslardan səmərəli istifadəni tam əks etdirir.

Aqrar sahədə səmərəlilik göstəriciləri sisteminin formalaşdırılması

Aqrar sahədə səmərəliliyə qayıdaraq qeyd etmək lazımdır ki, onun qiymətləndirilməsi kənd təsərrüfatı istehsalının məhsuldarlığından birbaşa asılıdır. Bu baxımdan, iqtisadiyyatı aqrar sektorunun fəaliyyət göstəricilərinin sahəvi xüsusiyyətlərə malik olduğunu nəzərə almalıyıq. Bunlara ilk növbədə əsas istehsal vasitələrinin spesifik bir resurs - torpaq olması, habelə aqrar istehsalda effektin yalnız kənd təsərrüfatı xammalının istehsalı ilə əlaqəli hissəsində özünü büruzə verməsi (digər hissə sonrakı mərhələlərdə yaradılır və əlaqəli sahələrin - emal müəssisələri, ticarət təşkilatlarının fəaliyyət nəticələri olaraq formalaşır) aid edilir.

Əsas istehsal amili kimi torpaqdan istifadə kənd təsərrüfatının səmərəliliyinin ayrı-ayrı göstəricilərinin torpaq sahəsi vahidinə nisbətdə hesablanması zəruriliyini şərtləndirmişdir. Ümumiyyətlə, bəzi alimlər öz əsərlərində kənd təsərrüfatının mürəkkəb, çoxfunksiyalı bir sistem olduğu qənaətinə gəlir və göstərilir ki, onun səmərəliliyinin qiymətləndirilməsinə, digər müəlliflərin iddia etdiyi kimi, bir göstərici ilə, məsələn, gəlirliliklə yanaşmaq olmaz [12].

Buna görə də, bir tələb daim qüvvədə qalır – aqrar sektorda iqtisadi fəaliyyətin xüsusiyyətləri nəzərə alınmaqla, onun nəticəliliyin bütün elementlərinin qiymətləndirilməsinə imkan verən səmərəlilik göstəriciləri sistemi formalaşdırılmalıdır. Bu sistemin tərkibinə daxil olan göstəricilərin seçilməsinin aşağıdakı prinsiplər nəzərə alınmaqla həyata keçirilməsi metodoloji cəhətdən məqsədəuyğun hesab edilə bilər:

- 1. Mürəkkəblik və sistematiklik təmin olunması. Kənd təsərrüfatı sektorunun səmərəliliyi onun çoxfunksiyalılığı amili nəzərə alınmaqla sistemin ümumi xarakteristikasını verən göstəricilərin istifadəsinə əsaslanmalıdır. Beləliklə, iqtisadi və sosial şərait nəzərə alınmaqla kənd təsərrüfatının səmərəliliyini xarakterizə edən göstəricilər toplusu formalaşdırılmalıdır;*
- 2. Hədəf təyini. Buna uyğun olaraq hədəf ilk növbədə aqrar sektorun davamlı inkişafı vəziyyətini müəyyən edən göstəricilərin seçilməsi qəbul olunmalıdır;*
- 3. İnformativlik. Bu, göstərilən meyarların dəyərləndirilməsinə imkan verən göstəricilər sisteminin qurulmasının təmin edilməsini nəzərdə tutur;*
- 4. Keyfiyyət həmcinsliyi və kəmiyyət müqayisəsi. Bunun əsasında ölçü vahidlərinin və göstəricilərin əlamətlərinin vəhdəti təmin olunur [13].*

Ümumiyyətlə, səmərəlilik göstəriciləri onun elementlərinin xüsusiyyətlərindən asılı olaraq müəyyən edilir. Bu baxımdan, sahibkarlıq mühitinin inkişaf səviyyəsini təhlil etmək üçün kənd təsərrüfatı sferasında təsərrüfat subyektlərinin fəaliyyətini əks etdirə biləcək meyarların mövcudluğu vacibdir. Aqrar sahədə səmərəliliyə kənd təsərrüfatı istehsalının fəaliyyətinin son effektini, yəni gəlirlilik, mənfəət, ümumi məhsulun dəyərini əks etdirən göstəricilərlə qiymət vermək olar. Eyni zamanda, kənd yerlərinin sosial mühitinin vəziyyətini müəyyən edən göstəricilər kənd əhalisinin yaşayış şəraiti, əmək haqqı səviyyəsi və mənzil tikintisi ilə təmsil olunan göstəricilər də nəzərə alın bilər.

Bütün göstəricilər iki bloka bölünür: iqtisadi və sosial. Sonuncunun seçilməsi iqtisadi siyasətin həyata keçirilməsində zəruri həlqə kimi sistemin strukturunda müvafiq elementin mövcudluğu ilə əlaqələndirilir.

Qeyd edilməlidir ki, iqtisadi ədəbiyyatda mövcud olan kənd təsərrüfatı istehsalının səmərəliliyi üzrə subyektlərin reytinginin formalaşdırılması məsələləri də qoyulur. Bu istiqamətdə hazırlanan metodiki yanaşmalarda bir qayda olaraq, səmərəliliyin dəyərləndirilməsi məqsədilə dörd göstərici - bir işçiyə düşən ümumi kənd təsərrüfatı istehsalı, kənd təsərrüfatı təşkilatlarının rentabelliği, nisbi maliyyə sabitliyi əmsalı, kənd təsərrüfatı işçilərinin əməkhaqqı səviyyəsi göstəriciləri seçilir.

Reyting yanaşması zamanı səmərəlilik səviyyəsinə görə subyektlərini sıralamaq üçün əksər müəlliflərin seçimi məlumatların mövcudluğu və etibarlılığı, göstəricilərin müqayisəsi, onların minimum sayında iqtisadi səmərəlilik səviyyəsinin ümumiləşdirilmiş qiymətini verməyə qadir olmasına əsaslanır. Metodologiyalarda təqdim olunan nisbi maliyyə sabitliyi əmsalı cari likvidlik, xüsusi dövriyyə kapitalı və özünütəminatla təmin olunmuş standart əmsalların orta kəmiyyəti kimi hesablanır.

İqtisadi səmərəliliyi qiymətləndirmək üçün əvvəlcə hansı təsərrüfat subyektlərinin səmərəliliyi formalaşdırdığını və sahibkarlıq təşəbbüsünü fəallaşdırmaq üçün əlverişli mühitin yaradıldığını müəyyənləşdirmək lazımdır. Bunu nəzərə alaraq kənd təsərrüfatı təşkilatlarının böyüməsi, kənd təsərrüfatında istehsalın ümumi həcmində kiçik təsərrüfatların ümumi istehsalın payı kimi göstəricilərin daxil edilməsi məqsəduyğun hesab edilir.

İqtisadi səmərəliliyin əsasında kənd təsərrüfatı istehsalının rentabelliğinin durduğunu nəzərə alaraq, belə qənaətə gəlmək olar ki, mənfəət əldə edilməsi - nəzərdə tutulan nəticənin əldə edilməsini sübut edən əsas faktır. Bu baxımdan effektivliyi aşağıdakı göstəricilərin tətbiqi yolu ilə müəyyən etmək olar: bir əmtəə istehsalçısı üçün mənfəətin alınması, məhsul istehsalı və satışının gəlirliliyi, zərərli müəssisələrin xüsusi çəkisi.

Kifayət qədər əhəmiyyətli blok sosial sferanın qiymətləndirməsi göstəricilərindən formalaşır. Bu blok sosial amillərin ərazilərin iqtisadi rifahına təsir dərəcəsini və gələcək inkişaf istiqamətini müəyyənləşdirmək üçün hazırlanır. Bir kənd sakininə düşən yaşayış sahələrinin ümumi kəmiyyəti, mənzillərin sayının artması və kənd əhalisinin artması kimi göstəricilərin istifadəsi əlverişli sosial mühitin olduğunu göstərir.

İqtisadi səmərəlilik göstəriciləri seçildikdən sonra standartlaşdırma yolu ilə fərqli xüsusiyyətlərinə malik göstəricilər vahid göstərici formasına gətirilir. Daha sonra standartlaşdırılmış göstəricilər əsasında multiplikativ səmərəlilik göstəriciləri hesablanı bilər.

Qeyd edilənləri nəzərə almaqla, iqtisadi səmərəliliyin təhlilinin aparılması mərhələlərini aşağıdakı kimi vermək olar (*Şəkil*).

Şəkil. İqtisadi səmərəliliyin təhlilinin aparılması mərhələləri

İqtisadi səmərəliliyin qiymətləndirilməsinin göstərilən metodoloji sxemi müxtəlif bölgələr üzrə aqrar istehsalın effektivlik səviyyəsinin müqayisəli dəyərləndirməsinə imkan verən reyting göstəricilərinin müəyyən edilməsi üçün yararlı hesab edilir (13). Fikrimizcə, həmin yanaşma ölkəmizin iqtisadi və inzibati rayonları üzrə aqrar sahədə səmərəlilik səviyyəsinin müqayisəli araşdırmaları zamanı da istifadə edilə bilər. Reyting balları əsasında qiymətləndirmə rayonlar üzrə səmərəlilik səviyyəsinə görə diferensiallaşmaya dair real mənzərəni açıqlamağa imkan yaradar.

Nəticə

Aqrar sahədə səmərəlilik səviyyəsinə görə inzibati və iqtisadi bölgələrin inteqral göstəricilər əsasında reytinglərin müəyyən edilməsi həmin bölgələrin müvafiq əlamət üzrə sıralanması və onlar arasında fərqləri daha dəqiq müəyyənləşdirməyə imkanlar açır. Bununla əlaqədar olaraq qeyd etmək lazımdır ki, reyting iqtisadi prosesin monitorinqinin əsas qiymətləndiricilərindən biridir. Hər hansı bir reytingin əhəmiyyəti tədqiqat obyektlərinin vəziyyətini bir-birlərinə münasibətdə əks etdirməyin zəruriliyi ilə izah olunur ki, bu da onların sonrakı fəaliyyəti ilə bağlı düzgün həlləri hazırlamaq üçün lazımdır. Bundan əlavə, reytinginə görə liderlərin müəyyən edilməsi bir tərəfdən onların investisiya cəlbediciliyini artırmağa imkan verir, digər tərəfdən digər iştirakçı subyektlər üçün iqtisadi fəaliyyətin yaxşılaşdırılmasını motivləşdirir.

Hazırda reyting göstəricilərinin hesablanmamasına səbəb bunun üçün lazımi statistik məlumat bazasının olmamasıdır.

Xüsusi maraq doğuran məsələ inzibati qurumlar üzrə müəyyən edilən reytingdir. Onun praktiki əhəmiyyəti ərazidə aqrar sahənin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsinə əsaslanır. İntegral göstəricinin hesablanması amil təhlilini tətbiqinə və səmərəliliyin qiymətləndirmələrinin iki blok üzrə - iqtisadi və sosial bloklar üzrə ilkin hesablanmasına əsaslanır.

Ədəbiyyat

1. С.И. Ожегов. Толковый словарь русского языка: около 1000 слов, терминов и фразеологических выражений; под ред. Л.И. Скворцова.
2. М.: Мир и образование. 2013, 735 с.
3. Н.Г. Мэнкью. Принципы экономики / – СПб.: Питер, 1999, 784 с.
4. Мировые тарифные профили: раздел сайта ВТО «Статистика» [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://wto.org/statistics> (дата обращения 16.03.2018 г.).
5. К. Маркс. Сочинения / К. Маркс, Ф. Энгельс - М.: Гос. изд-во полит. лит., 1962, Т.26, Ч.2, 608 с.
6. Л.И. Абалкин. Конечные народно-хозяйственные результаты. Сущность, показатели, пути улучшения / Л.И. Абалкин – М.: Экономика, 1982, 183 с.
7. М.И. Шишкин. Развитие сельского хозяйства в стабилизирующейся экономике / – Уфа: Изд-во БГАУ, 2007, 84 с.
8. Д.Н. Хайман. Современная микроэкономика: анализ и применение / Д.Н. Хайман – М.: Финансы и статистика, 1992, Т.2, 384 с.
9. П. Хейне. Экономический образ мышления / П. Хейне, П.Д.Боуттке, Д.Л. Причитко; пер. с англ. и ред. Т.А. Гуреш – М.: Вильямс, 2015, 528 с.
10. Экономика сельского хозяйства: учебник под ред. В.А.Добрынина – М.: Агропромиздат, 1990, 476 с.

11. Н.Я. Коваленко. Экономика сельского хозяйства с основами аграрных рынков: курс лекций / Н.Я.Коваленко – М.: ТАНДЕМ; ЭКМОС, 1999, 448 с.
12. В.И. Новичков. Развитие аграрных отношений в условиях радикальной экономической реформы: учеб. пособие /– Саратов: Изд-во Саратов. с.-х. ин-та им. Н.И. Вавилова, 1991, Ч.1, 112 с.
13. Э.Н. Крылатых. Многофункциональность агропродовольственной сферы: методология исследований для разработки стратегии развития / Э.Н. Крылатых – М.: Энцикл. российских деревень, 2012, 260 с.
14. М.Г. Озерова. Формирование теории экономического механизма // Агропродовольственная политика России, 2016, №12, 19-23 с.
15. “Azərbaycan Respublikasında kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalına və emalına dair Strateji Yol Xəritəsi” - Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2016-cı il 06 dekabr tarixli Fərmanı ilə təsdiq edilmişdir. Bakı, 2016, 177 s.

Ph.D., docent N.J. Gafarov
Doctor of Science Program of Agro Researches Center

Methodological issues for the determination of integrated indicators of efficiency in agriculture

Summary

The article examines methodological issues of assessing efficiency in the agriculture on the basis of integral indicators. The opinions of various researchers about the nature of economic and social efficiency are analyzed and the corresponding generalizations are made. The main attention is paid to the disclosure of the features of the formation of integral indicators that characterize the efficiency in the agricultural sector. The expediency of applying a methodological approach is shown, which makes it possible to carry out a comparative assessment of the level of efficiency of the agricultural sector in individual regional sections.

Keywords: *agricultural sector, efficiency, assessment, system of indicators, integral indicators, efficiency rating.*

Д.ф.э.н., доцент, Н.Дж. Гафаров
Докторант Центра аграрных исследований

Методологические вопросы определение интегрированных показателей эффективности в сельском хозяйстве

Резюме

В статье исследуются методологические вопросы оценки эффективности в сельском хозяйстве на основе интегральных показателей. Анализируются мнения различных исследователей о природе экономической и социальной эффективности и делаются соответствующие обобщения. Основное внимание уделено раскрытию особенностей формирования интегральных показателей, характеризующих эффективность в аграрном секторе. Показана целесообразность применения методического подхода, позволяющего проводить сравнительную оценку уровня эффективности аграрного сектора в отдельных региональных образованиях.

Ключевые слова: *аграрный сектор, эффективность, оценка, система показателей, интегральные показатели, рейтинг эффективности.*